УДК.343.211

КУЦ В.М.,

к.ю.н., професор. Харківський економіко-правовий університет

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПРЕДМЕТ ТА МЕТОД КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Як і будь-яке інше знання, кримінально-правова теорія перебуває у постійній динаміці. Вищою формою руху теоретичної думки є здатність вчасно зрозуміти недосконаліть, а то і помилковість виробленої попереднім знанням теоретичної моделі, а також готовність сприйняти нову модель, інший висновок взамін здавалося б непохитного попереднього. Карл Поппер, як відомо, називав це апріорною фалібільністю.

Процес подолання стереотипів правового мислення, що склалося за радянських часів, обумовлений зміною усталених парадигм відображення дійсності, спостерігається останнім часом і в теорії кримінального права пострадянських держав. Він зачепив саму сутність кримінального права, його роль у суспільному житті, а також основні кримінально-правові категорії, зокрема предмет та метод кримінально-правового регулювання.

Аналіз сучасних досліджень свідчить, що кримінальне право почало розглядатись не як односкладний феномен, галузь юриспруденції, а як багатоаспектне соціальне явище. У зв'язку з тим, що вже накопичено величезний теоретичний і фактологічний матеріал щодо змісту кримінального права, «настає ера поглибленого проникнення в саму суть кримінально-правової матерії» [1. с. 14]. Виділяється декілька його значень – галузь права, галузь національного законодавства, напрямок юридичної науки та навчальна дисципліна [2. с. 4]. Кожна з названих іпостасей кримінального права має свої предмет та метод, тому намагання об'єднати їх у щось одне, та розглядати однозначно, що було притаманне для більш ранніх періодів розвитку юридичної думки, поступово відходить у минуле.

Суспільна думка все більше схиляється до того, що кримінальне право у демократичному суспільстві не може виконувати роль провідного регулятора суспільних відносин, що є характерним для епохи тоталітаризму. Гіпертрофована за радянської доби роль кримінально-

го права поступово набуває належного їй значення як другорядної, допоміжної галузі юриспруденції. На перші місця, як і належить їм, виходять галузі приватно-правового характеру, а також ті, що безпосередньо стосуються забезпечення прав людини.

Усвідомлення характеру та змісту сучасного кримінального права неможливе без проникнення у сутність його предмета та методу. Відомо, що предмет певної галузі права – це те, що нею регулюється, тобто упорядковується. Питання про предмет та метод кримінального права є одним із найзаплутаніших у кримінально-правовій теорії. Заради справедливості зауважимо, що не менш ясним воно є і в інших галузях юриспруденції. Досить згадати співвідношення між цивільним та господарським правом, у якому не можуть розібратись ні вчені, ні практики. Ми не ставимо перед собою завдання «розплутати» його. Наша мета більш скромніша – висловити деякі думки з суті проблеми та по можливості обгрунтувати деякі висновки з цього приводу.

У контексті регулювання суспільних відносин, зазвичай, про предмет та метод говорять лише щодо кримінального права як галузі права та законодавства, хоч певне регулятивне значення у широкому сенсі слова мають й дві інші іпостасі кримінального права. Традиційно предметом кримінально-правового регулювання називають кримінально-правові відносини, або, що одне й теж, кримінальні правовідносини. Що стосується їх суті, більшість поглядів на це зводитися до того, що такими відносинами є лише правовідносини з приводу вчинення злочину [3. с. 5]. На наш погляд, таке розуміння предмета кримінально-правового регулювання є не досить точним. По-перше, воно обмежує коло таких відносин лише суто «кримінальними», негативними відносинами; по-друге правовими ці відносини стають лише після їх врегулювання кримінальним правом, отже регулюючого впливу з боку кримінального права зазнають не кримінально-правові, а якісь інші відносини.

З приводу першого зазначимо, що зведення кримінально-правових відносин до тих, що виникають лише з акту вчинення злочину, безпідставно звужує сферу кримінально-правового регулювання, адже очевидним є те, що нормами кримінального права регулюється і багато інших відносин, наприклад, ті, що виникають у зв'язку з обставинами, що виключають злочинність діяння, з приводу ексцесів неосудних та осіб, що не досягли віку настання кримінальної відповідальності тощо.

На наш погляд, кримінальне право, як і будь-який інший соціальний регулятор, упорядковує різні за своїм характером суспільні відносини, що потрапляють у сферу його дії, а не лише ті, що виникають

з приводу вчиненого злочину, тому іменувати ці відносини кримінальними чи кримінально-правовими навряд чи доречно. Справді, що означає термін «кримінальні» у сполученні з правовідносинами? Мабуть те, що відносини виникають у зв'язку з вчиненням кримінально-протиправного діяння, або те, що такі відносини в перспективі будуть врегульовані кримінальним правом, або те й інше одночасно. На перший погляд, здається, що має місце останнє, однак, при більш уважному розгляді ситуації виявляється, що, по-перше, не всі діяння, з приводу яких виникають так звані кримінальні правовідносини, є кримінально-караними; по-друге, суспільні відносини, що потенційно можуть регулюватись кримінальним правом, з огляду на значну їх латентність, не завжди потрапляють під його регулюючий вплив; по-третє, і це – головне, відносини, що потенційно можуть бути врегульовані кримінальним правом, виникають до початку такого регулювання, тобто до того як стають «кримінальними» чи то «кримінально-правовими». Лише з початком регулюючого процесу вони стають такими, що стосуються кримінального права. Але й після цього іменувати їх кримінальними, як кажуть, не повертається язик, як у тій пісні: «Ну і що ж тут кримінального?»

Така не досить благозвучна назва правовідносин, що виникають з початком кримінально-правового впливу на інші суспільні відносини, що виникли чи могли виникнути до початку такого впливу, породжена назвою самої галузі права та законодавства, що регулюється. Ця галузь за своїм змістом та призначенням є не кримінальною, а антикримінальною. Цю обставину давно пора усвідомити та зробити відповідні висновки. Розпочинати слід із змін назви Кримінального кодексу. У ході обговорення проекту Кримінального кодексу України 2001 року нами висловлювалась пропозиція йменувати його Кодексом законів України про кримінальну відповідальність із включенням до назви, з метою збереження наступності та з урахуванням суспільної звички, і старої назви (в дужках). До речі, Верховна Рада, спочатку погодилась з цією пропозицією, прийнявши проект у першому читанні саме з такою назвою, але після другого читання ця назва щезла і Кодекс залишився кримінальним. Назва галузі права і законодавства, яке є формою її закріплення, із вживанням терміну «кримінальне», явно дисонує з їх суттю, змістом та призначенням але стереотип мислення, відсутність згадуваної фалібільності ще надовго збереже її.

Чи не ця обставина вкупі з іншими парадоксами, такими, наприклад, як назва головного наукового центру протистояння злочинності «Науково-дослідний інститут проблем злочинності» замість «проблем протидії» їй складають ідеологічну основу сучасного стану антикри-

мінальної політики. Протидія злочинності ведеться за допомогою кримінального, а не антикримінального закону, вчені у поті чола вирішують проблеми злочинності, а не те як науково організувати протидію їй. Воістину - шлях з невідомо звідки у невідомо куди.

Але повернемося до предмета кримінально-правового регулювання. Як зазначалося, суспільні відносини, що регулюються цією галуззю національного права, виникають до початку дії кримінально-правового механізму. До цього часу вони не є кримінально-правовими. Це – звичайні суспільні відносини, щоправда, частіше антигромадського, деструктивного спрямування, що, однак, не лишає їх суспільного характеру. Таких відносин щосекундно виникає, видозмінюється і припиняється незчисленна кількість. Така природа соціальної форми руху матерії, що відображає складну палітру об'єктивної реальності. Суспільні відносини, що потрапляють у сферу кримінально-правового регулювання, до початку цього регулювання не є правовідносинами, хіба що з позицій природного права. Досить часто вживане словосполучення «кримінальні правовідносини» означає суспільні відносини, що вже регулюються кримінальним правом, або врегульовані ним. Але, як ми з'ясували, це, скоріш, антикримінальні відносини, аніж кримінальні, і не вони є предметом кримінального права, а ті відносини, що виникають та існують до початку антикримінального впливу на них. Наполягаючи на тому, що предметом кримінально-правового регулювання є кримінальні правовідносини, ми впадаємо в алогізм. Виходить, що кримінальне право регулює вже врегульовані ним відносини, а чому вони і після цього залишаються кримінальними – невідомо. Виникає питання, навіщо тоді їх регулювати, коли вони від цього не міняються: як були так і залишаються кримінальними?

Насправді суспільні відносини, які потрапили під регулюючий вплив кримінально-правового механізму, є кримінальними лише до того, як за них «взялось» кримінальне право. Після цього вони автоматично перетворюються на антикримінальні. Причому, під регулюючий вплив кримінального права потрапляють не лише суто кримінальні, а й інші відносини, пов'язані з кримінальними. Умовно їх можна розділити на дві групи: ті, що виникають з приводу інших, окрім злочину суспільно небезпечних діянь і ті, що є наслідком вчинення діяння, що взагалі не є суспільно небезпечним, а інколи навіть суспільно-корисним, скажімо, затримання злочинця, добровільна заява про вчинений злочин і т. ін.

Таким чином, предметом кримінально-правового регулювання є суспільні відносини з приводу вчинення суттєво небезпечного для

суспільства діяння чи іншого, пов'язаного з ним вчинку. Причому, означені діяння або самі по собі, безпосередньо породжують ці суспільні відносини, або є причиною, що породжує інші прояви людської поведінки, з приводу котрих виникають інші суспільні відносини. Прикладом перших є вчинення злочину, або ексцес неосудного; прикладом другого – необхідна оборона, затримання злочинця і т.і.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що предметом кримінально-правового регулювання є суспільні відносини з приводу вчинення суттєво небезпечного чи іншого, пов'язаного з ним діяння, які регулюються антикримінальним законодавством України.

Не станемо уточнювати момент виникнення такого регулюючого впливу. У кожному випадку кримінально-правового регулювання ці моменти різні. Наприклад, у випадку застосування такої форми кримінально-правового впливу, як кримінальна відповідальність, правовідносини, у яких вона реалізується, виникають у момент вступу в законну силу обвинувального вироку суду, а закінчуються погашенням або зняттям судимості. Антикримінальні правовідносини іншого роду, скажімо з приводу затримання злочинця, виникають і припиняються в інший момент.

Отже, всі суспільні відносини, що потрапляють під вплив антикримінального правового регулювання, до початку такого вливу на них не є ні кримінально-правовими, ні антикримінально-правовими відносинами. Останніми вони стають лише з початком регулюючого впливу, окутуючи собою, ніби правовою оболонкою, інші суспільні відносини, які, власне, і є предметом кримінально-правового регулювання.

Принагідно зауважимо, що ми не прихильники поділу правовідносин на регулятивні та охоронні. Такий розподіл, що міцно ввійшов до кримінально-правового лексикону, є малопродуктивним, адже охоронні відносини за суттю теж є регулятивними, тому що вони відбивають головну функцію права – упорядковувальну. Охороняючи соціальні цінності, кримінальне право, тим самим, приводить систему у визначений порядок, так само як регулюючи відносини, право одночасно й охороняє їх від руйнування. Нерегулятивних правовідносин узагалі не існує в природі, адже зміст правовідносини й полягає в регулюванні, саме для цього система права й утворюється.

Таким чином, антикримінальне право як галузь права регулює не кримінальні правовідносини, а суспільні відносини, що виникли не тільки у зв'язку з вчиненим суспільно небезпечним діянням, але й іншими, передбаченими законом фактами, наприклад, актом необхідної оборони або добровільної заяви про вчинений злочин. І лише в ре-

зультаті регулятивного впливу кримінального права на ці відносини виникають кримінально-правові відносини, що є вторинними стосовно, тих, що утворюють предмет кримінально-правового регулювання.

Варто відзначити, що звичка зводити усе лише до відносин, пов'язаних зі злочином, зберігається і в сучасних виданнях. Так, у підручнику із Загальної частини кримінального права, виданому в 2002 році в Мінську, до предмета кримінально-правового регулювання включені два види відносин – охоронні, тобто ті, що виникають з приводу дотримання кримінально-правових заборон, і конфліктні охоронні, тобто відносини, викликані вчиненням злочину [4. с. 7-10]. Місця ж відносинам, що виникають з приводу інших юридичних фактів, передбачених законом, наприклад, у зв'язку з заподіянням шкоди в процесі затримання злочинця, у структурі предмета антикримінального права так і не знайшлося.

На наш погляд, регулятивна функція цієї галузі права здійснюється шляхом упорядкування суспільних відносин не тільки чисто кримінального характеру, тобто тих, що виникають у зв'язку з вчиненням злочину, але й інших відносин, зокрема таких, котрі породжуються суспільно-корисними вчинками, причому як пов'язаними з вчиненням злочину (діяльне каяття), так і не пов'язаними з цим (необхідна оборона й ін.). Однак, не слід безмірно розширювати предмет антикримінального права. Важко погодитися з авторами п'ятитомного Курсу кримінального права РФ у тім, що «...законодавча діяльність прямо входить до предмета кримінального права» [5. с. 3]. Впевнені, що сказане стосується предмета державного чи іншого «управлінського» права, але аж ніяк не кримінального.

Неоднорідність предмета кримінально-правового регулювання детермінує і розмаїтість методів його здійснення. Зведення методу кримінального права до однієї лише кримінальної відповідальності, як це робиться в більшості випадків, не відповідає дійсності. Про причини превалювання в літературі такого погляду на метод кримінально-правового регулювання можна лише гадати. На поверхні дві з них – спрощений погляд на предмет і спроба знайти в галузевих методах правового регулювання специфічні, властиві лише їм особливості, без яких, неначе, методу взагалі не існує. З приводу останнього, пошлемося на Ю.В. Голіка, який вдало зауважив, що «...це в принципі невірний шлях, тому що усе в нашому житті взаємозалежне» [6. с. 74]. Іншими словами, не існує абсолютно «чистих» галузевих методів правового регулювання. Кожний з них має «домішки» інших. Цей висновок ми знаходимо й у міркуваннях представників інших галузей права. Так, завідуючий кафедрою трудового права СпбДУ проф. С. П. Маврін

стверджує, що сьогодні навряд чи може бути визнана вірною формула «один метод – одна галузь права». (7) Більш того, він узагалі сумнівається в теоретичній і практичній значимості виділення галузевого методу. Ця категорія, на його думку, виконала свою історичну роль, а «...сьогодні сама проблема розподілу права на якісь квазисамостійні галузі не актуальна, оскільки її рішення не здійснює ніякого практичного впливу на ефективність правотворчості і правозастосування» [7. с. 210]. Чи не з цієї причини прагматична західна правова традиція не приділяє означеній проблемі стільки уваги? Структурування позитивного права об'єктивно здійснюється виходячи винятково з практичних потреб, а не в угоду традиції, тому одні нормативні комплекси, відпрацювавши своє, зникають з правового поля, а нові з'являються на ньому. Нові нормативні комплекси виникають або у вигляді моноправових утворень, наприклад, ядерне, космічне, морське, освітнє, комунікативне право, або як поліправові конструкції з нетрадиційними формами їхнього закріплення в укрупнених законах комплексного характеру. Останні усе ширше впроваджуються в практику регулювання суспільних відносин. Прикладом може служити Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 року, Закон України «Про попередження і протидію легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом» від 11 листопада 2002 року й інші. У цих законах передбачається комплекс правових, організаційних і інших заходів, спрямованих на протидію окремим видам злочинності. На відміну від традиційних законів подібної спрямованості, названі є більш об'ємними, такими, що складаються з ряду розділів, присвячених різним галузям права. Так, у розробленому нами у співавторстві з Б. Лизогубом та А.Орлеаном проекті Закону України «Про заходи протидії торгівлі людьми», містяться наступні розділи:

- загальні положення;
- спеціальні підрозділи для протидії торгівлі людьми і правопорушенням у сфері моралі та їх повноваження;
- заходи з виявлення фактів торгівлі людьми, їхнього документування, запобігання, припинення і розслідування;
- заходи для стримування подальшого розширення торгівлі людьми, зниження її негативних наслідків, усунення факторів, що сприяють її поширенню;
- заходи для реабілітації потерпілих від торгівлі людьми, надання їм необхідної допомоги, забезпечення відшкодування заподіяної шкоди і гарантії неухильного дотримання і захисту прав потерпілих;

- взаємодія спеціальних підрозділів з протидії торгівлі людьми з іншими державними органами і неурядовими організаціями;

- інформаційне забезпечення протидії торгівлі людьми;

- матеріально-технічне і фінансове забезпечення протидії торгівлі людьми;

- науково-дослідне забезпечення протидії торгівлі людьми;

- прокурорський нагляд за дотриманням законності в сфері протидії торгівлі людьми;

- міжнародне співробітництво в сфері протидії торгівлі людьми;

- заключні і перехідні положення.

У одному з проектів Закону України «Про основні засади протидії в Україні», у створенні якого брав участь автор, виділено наступні розділи:

- Розділ І. Загальні положення;

- Розділ ІІ. Заходи щодо попередження корупції;

- Розділ ІІІ. Відповідальність за корупційні правопорушення;

- Розділ 4. Усунення наслідків корупційних правопорушень;

- Розділ 5. Контроль і нагляд за виконанням законів у сфері протидії;

- Розділ 6. Міжнародне співробітництво;

- Прикінцеві (заключні) положення.

Таким чином, поряд із традиційними галузями права з'являються нові, причому законодавче їх закріплення здійснюється не тільки за предметно-методним принципом, а і за іншими критеріями. Це об'єктивний процес і стримувати його закликами «За чистоту предмету й методу!» не варто. Потрібно спокійно ставитись і до вкраплень у антикримінальне право споконвічно невластивих йому приватноправових, процесуальних і інших втручань, пам'ятаючи про те, що ні в природі, ні в суспільстві не існує абсолютно чистих явищ.

Сучасні методи кримінально-правового регулювання мають атрибути не тільки примусу, але і заохочення, причому сфера останнього усе більше і більше розширюється. У новому КК України, зокрема, значно розширена можливість звільнення від кримінальної відповідальності за нормами Загальної його частини. З'явилися невідомі раніше підстави звільнення, такі як діяльне каяття, примирення з протерпілим та ін. Можливість звільнення на підставі заохочувальних норм Особливої частини цього Кодексу взагалі зросла більше ніж удвічі.

Ясно, що головна роль у антикримінально-правовому регулюванні залишається за примусом, що, до речі, не зводиться до кримінальної відповідальності, як декому здається. Сюди відносяться й інші його форми, наприклад, примусові заходи медичного і виховного характеру,

примусове лікування. За влучним виразом Ю.В.Голіка, без примусу кримінальне право перестало б бути таким. Але важко не погодитися з ним і в тім, що без заохочення антикримінальна юстиція втрачає зміст, оскільки будь-які зусилля людини загладити свою провину перед суспільством не будуть оцінені і, зрештою, почнуть поступово згасати, покарання буде носити характер розплати за спричинене зло. [6. с. 75]

Викладене дозволяє зробити висновок, що різним за своїм характером суспільним відносинам, що входять до предмета кримінально-правового регулювання, кореспондують різні за своєю спрямованістю методи їхнього регулювання. «Негативні» відносини регулюються найбільш суворим із усіх відомих праву методом - примусом. «Позитивні» відносини регулюються шляхом заохочення учасників цих відносин до суспільно корисної поведінки. Причому, заохочення все частіше стає більш ефективним способом регулювання, тому що більш оперативно і повно відновлює порушену злочином справедливість.

Література:

1. Голик Ю., Елисеев С. Понятие и происхождение названия «Уголовное право» // Уголовное право. - 2002. - № 2.

2. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. - К.: «Правові джерела», 2002.

3. Кримінальне право України. Загальна частина. - К., Х.: Юрінком Інтер – Право, 2001.

4. Кримінальне право. Загальна частина. Підручник. - Мінськ.: ТЕСЕЙ, 2002.

5. Курс кримінального права. Т. 1. Загальна частина. Вчення про злочин. - М.: Зєрцало-М., 2002.

6. Голік Ю.В. Метод кримінального права // Журнал російського права. - 2000. - № 1.

7. Маврін С. П. Про роль методу правового регулювання в структуруванні і розвитку позитивного права // Правознавство. - 2003. - № 1.